

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

DALIA DIJOKIENĖ

urbanistinis istorinių priemiesčių paveldas

VILNIUS „TECHNIKA“ 2009

UDK 719:711
Di-173

Monografijos rengimą rėmė
Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas
(Lithuanian State Science and Studies Foundation)

Monografiją išleisti rekomendavo
Vilniaus Gedimino technikos universiteto
Menotyros mokslo krypties komisija

Recenzentai:

habil. dr. JURGIS VANAGAS, VGTU prof. emeritas

dr. ALGIRDAS BALIULIS, Lietuvos istorijos institutas

prof. dr. AGATA SPAZIANTE, Turino technikos universitetas (Italija)

dr. ANDREW SANIGA, Melburno universitetas (Australija)

VGTU leidyklos TECHNIKA 1642-M mokslo literatūros knyga
<http://leidykla.vgtu.lt>

ISBN 978-9955-28-473-4

© Dijokienė, D., 2009

© VGTU leidykla TECHNIKA, 2009

Turinys

ĮVADAS	7
I. KULTŪROS PAVELDAS. SAMPRATOS KAITA	15
TEISINĖ MINTIS	18
Kultūros paveldo objektas tarptautiniuose dokumentuose	18
Kultūros paveldo objektas Lietuvos teisiniuose dokumentuose (1918–1990 m.)	25
Dabartiniai Lietuvos įstatymai, reglamentuojantys paveldo apsaugą	31
PROJEKTAI	36
Vilniaus istoriniai priemiesčiai senamiesčio regeneracijos projektuose	36
1956-1959 m. Vilniaus senamiesčio rekonstrukcijos projektas	36
1972-1974 m. Vilniaus senamiesčio regeneracijos projektas	39
1988-1992 m. Vilniaus senamiesčio regeneravimo projekto korektūra	42
Šiandieninis Vilniaus istorinių priemiesčių vertinimas	48
Vertės sąvoka	56
II. ISTORINIAI PRIEMIESČIAI	59
RAIDOS BRUOŽAI	62
Europos miestai	63
Lietuvos miestai	68
Vilnius	68
Kaunas	82
Klaipėda	92
Kėdainiai	101
Istorinių priemiesčių genezės ir raidos apibendrinimas	109
SUSIKLOSTĘ URBANISTINIAI YPATUMAI	116
Lietuvos miestai	117
Vilnius	117
Kaunas	126
Klaipėda	133
Kėdainiai	140
Istorinių priemiesčių urbanistinių ypatumų apibendrinimas	145
ATEITIES PERSPEKTYVOS	154
Istorinių priemiesčių įvairovė – tvarkymo koncepcijų formavimo veiksnys	154
Tvarkymo programų realizacija – vietinių bendruomenių vaidmuo	156
APIBENDRINIMAS	161
SĄVOKOS	167

SUMMARY	169
Introduction	170
I. Cultural Heritage. Development of Concept (summary)	176
II. Historical Suburbs (summary)	184
Conclusions	200
Key Concepts	204
LITERATŪRA IR ŠALTINIAI	205

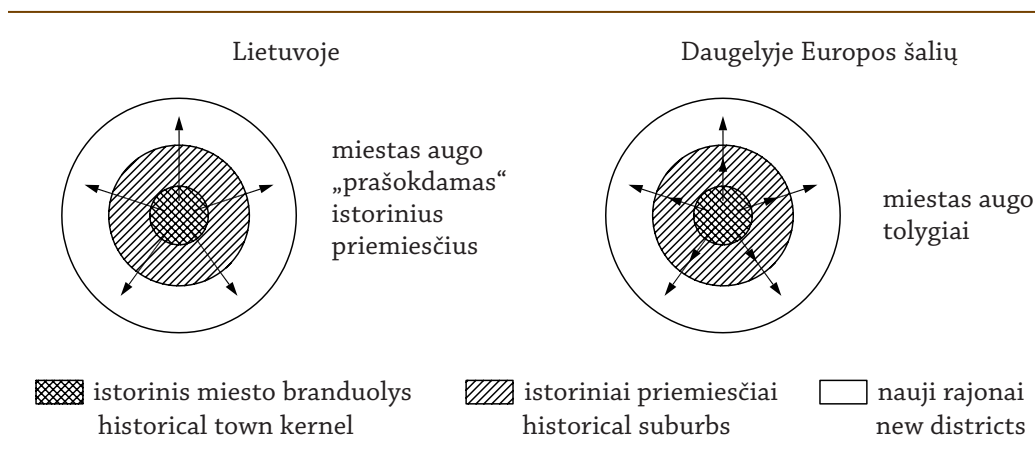

Lvadas

Sunku įsivaizduoti pasaulį be miestų. Tūkstančius metų jie buvo tarsi magnetas, traukiantis verslą, mokslą, kultūrą, politiką ir eksperimentus. Mūsų dienų prigrūstame, materialiai toli pažengusiame pasaulyje miestai mums reikalingi dėl tų pačių priežasčių.

RICHARD ROGERS, ANNE POWER

Istoriniai miesto priemiesčiai – monografijos *tyrimo objektas* – yra miestų istorinių centrų, išsiskiriančių įvaizdžio sodrumu, įgytu šimtmečius trunkančioje miesto urbanistinių struktūrų raidoje, sudedamoji dalis. Priemiestis kaip tam tikra urbanistinė struktūra buvo gana reikšminga daugelio pasaulio miestų raidai. Ilgainiui kai kurie priemiesčiai įaugo į besiplečiančių miestų centrų teritoriją ir prarado ankstesnius savitumus, kiti juos daugiau ar mažiau išlaikė. Daugelis Europos miestų tokių teritorijų jau nebeturi – jos sunyko pačios ar buvo sugriautos karų, jų vietoje išaugo šių dienų miesto struktūros, parkai. Lietuvoje istoriniai miestų branduoliai vis dar apsupti istorinių priemiesčių. Mūsų šalyje miestai vystėsi lėčiau dėl mažesnio pramonės augimo tempo, dažną kartą miestas plėsdavosi išorėn, įsisavindamas naujas teritorijas, o ne išnaudodamas savo vidaus plotus (1 pav.). Tai leido ne viename Lietuvos mieste istoriniams priemiesčiams išlikti.

1 pav. Miestų augimo schema

Fig. 1. Urban development patterns

Istorinių priemiesčių tyrimai papildė miesto formavimosi vaizdą, o išsaugotos šių teritorijų vertybės ir susiformavęs istorinės raidos pobūdis turi reikšmę siekiant išlaikyti miesto savitumą. Miesto savitumas ir vizualinis unikalumas yra ypač svarbūs naujojoje globalizacijos eroje, nes yra kultūrinio identiteto sudedamosios dalys (Daunora 2004: 145). Todėl, autorės nuomone, *reikia* sužadinti Lietuvos specialistų susidomėjimą šių miesto struktūrinių vienetų tyrimais, atskleidžiančiais jų įtaką miestų istorinei bei urbanistinei raidai. Kol dar Lietuvoje neišnyko unikalios istorinių priemiesčių teritorijos, *svarbu* nustatyti jų urbanistines bei architektūrinės vertybes, organizuoti ir propaguoti jų išsaugojimą ateities kartoms, *būtina* atkreipti dėmesį į skirtingus urbanistinius priemiesčių charakterius, susiklosčiusius istoriškai, bei nematerialų šių vietovių paveldą, kad nebūtų prarasta istorinių centrų atskirų dalių įvairovė.

Kilmė. Priemiesčių kilmę galima sieti su miestų pradžia – kuriantis miestams, atsiranda ir teritorijų už miesto ribų. Kartais priemiesčių atsiradimą lemdavo gynybinės miesto sienos. Romėnų miestas buvo pradedamas kurti pažymėjus sieną – išvertus vagą apie būsimą jo teritoriją. Tai simbolizavo chaoso panaikinimą, jo pasisavinimą (Donskis 1996; Jurkštas 1980). Miesto sienos funkcija buvo ne tik karinė-gynybinė, bet ir ideologinė, anot L. Mumfordo, „padedanti laikytis atokiau nuo piktųjų dvasių nei nuo priešų“ (Mumford 1961). Kad ir kokiais sumetimais siena būtų atsiradusi, ji buvo vienas iš veiksnių, lėmusių ir priemiesčių atsiradimą. Dažną kartą ne visa miesto teritorija būdavo aptveriamą (pvz., Vilnius), tokiu atveju dalis miesto tapdavo „pasmerkta“ priemiesčio teritorija. Kita vertus, miestai augdavo greičiau, nei žmonės pajėgdavo statyti tvirtas gynybines sienas. Dar viena galima priemiesčių atsiradimo priežastis – žemėvalda. Miestas turėjo savo teritoriją, privilegijų. Turtingiausi jo gyventojai turėdavo keletą valdų provincijoje ar žemių bei dvarų prie pat miesto. Tokios valdos, išaugusios į didesnes gyvenvietes, kartais tapdavo priemiesčiais. Prie miestų kartais įsikurdavo amatininkai, neįstengiantys apsigyventi pačiame mieste dėl didelių žemės kainų ir mokesčių. Taip kurdavosi naujos gyvenvietės – taip pat priemiesčiai.

Kai ištobulintas šaunamasis ginklas miesto sienas padarė bereikšmes, priemiesčiai tapo didesni. Kol transporto ryšiai nebuvo išplėtoti, priemiesčių nebuvo daug, o ir gyventojų juose daug nebuvo. Artimiausi priemiesčiai ilgainiui buvo prijungti prie miesto. Labiau nutolę iki XIX a. liko pasiekiami tik pasiturintiems gyventojams, kol atsirado geležinkelis ir tramvajus. Iki 1900-ųjų metų visi Europos ir Šiaurės Amerikos šalių miestai, kuriuose buvo išplėtotą pramonę, apaugo daugybe priemiesčių, kurie driekėsi išilgai transporto ašių. Juose gyveno įvairių profesijų verslo žmonės, darbininkai ir jų šeimos. Priemiesčiai buvo skirtingi. Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Kanadoje jie išsiskyrė atvirais gazonais ir plačiomis gatvėmis, o Europoje –

namais, pasislėpusiais už tvorų ir gyvatvorių. Tačiau visi priemiesčiai turėjo bendrą bruožą – galėjo pasiūlyti tuometinės epochos žmogui patogiausią vietą gyventi be miesto triukšmo ir dūmų.

XX a. dvi svarbios priežastys neatpažįstamai pakeitė priemiesčių veidą, pobūdį ir reikšmę – tai precedento neturėjęs pramonės išsivystymo šuolis, pritraukęs milijonus žmonių į miestus, ir automobilis, sudaręs galimybę jo savininkui gyventi toliau nuo darbovietės. Jungtinėse Amerikos Valstijose šių veiksmų įtaka priemiesticinių teritorijų augimui buvo milžiniška. Dar ir šiandien šios šalies miestuose vis dar yra gražių, jaukiai suplanuotų priemiesčių, tačiau dauguma jų jau virsta didelėmis pramonės, milžiniškų prekybos centrų teritorijomis, o kiti – tankiomis begalinėmis mažų namų eilėmis, ateityje virsiančiomis lindyinių kvartalais. Vakarų Europoje priemiesčiai augo ne taip ekstensyviai ir augimo pasekmės buvo švelnesnės. Ne vienoje Europos šalyje priemiesčių augimą varžė nacionalinė politika, neleidusi miestui augti periferijoje, kol nebuvo įsisavintos miesto žemės arčiau centro (Jackson 1985; Mumford 1961; Suburb 1995; Whittick 1974).

Sąvokos. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ žodis *priemiestis* apibūdinamas taip: „Miesto pakraštys; gyvenvietė palei miestą“ (Dabartinės... 1993). Kituose šaltiniuose ši sąvoka platesnė – „Priemiestis yra urbanizuota ar iš dalies urbanizuota teritorija arti didelio miesto, su kuriuo ją sieja glaudūs socialiniai bei ekonominiai ryšiai ir kuri turi administracinę nepriklausomybę arba neturinti jos“ (Suburb 1995; Пригороды 1982). Priemiesčio teritorijos skiriasi nuo paties miesto labiau vienaarūšiu socioekonominiu ir fiziniu pobūdžiu. Dažniausiai nėra itin aiškiai atpažįstamos ribos tarp miesto ir priemiesčio. Europoje sąvoka *priemiestis* apima daug didesnes urbanizuotas teritorijas nei JAV (Whittick 1974).

Literatūroje galima aptikti tokių priemiesčių klasifikavimą:

- *senieji priemiesčiai* – XIX–XX a. priemiesčiai, išaugę iki pramonės suklestėjimo ir masinio automobilių naudojimo laikų. Tokių priemiesčių pavyzdžiai yra Niujorko priemiesčiai Bruklinas ir Bronksas bei Londono žaliojo žiedo žemės;
- *naujieji priemiesčiai* – dariniai, formavęsi po Antrojo pasaulinio karo;
- *buvusios nepriklausomos gyvenvietės* – nedidelės gyvenvietės ar miesteliai, augant dideliems miestams, atsidūrę jų pakraščiuose (Whittick 1974).

Šiame darbe vartojama dar viena sąvoka – *istoriniai priemiesčiai*. Istoriniais priemiesčiais autorė vadina tas miesto teritorijas, kurios jau miesto kūrimosi pradžioje buvo priemiesčiai, t. y. kurių atsiradimas sietinas su miesto atsiradimu ir kurios formavosi iki XIX a. vidurio. Sąvoką *istorinis priemiestis* galima aptikti ir miestų istorijos bei planavimo tyrėjo L. Mumfordo veikale *The City in History* (Mumford 1961). Antrajame ir trečiajame Vilniaus senamiesčio regeneracijos projektuose taip

pat vartojama ši sąvoka – juose istoriniai priemiesčiai, teritorijos, kurių urbanistinė struktūra susiklostė jau nuo jų atsiradimo pradžios iki XIX a. vidurio, dar vadinami *viduramžiškais priemiesčiais* (Pilypaitis, Pilypaitienė 1974; Ivaškevičius, Jurevičienė 1990). Vilniaus senamiesčio dosjė nurodoma urbanistikos vertybės (kultūros paminklo U1P) sudėtis: Vilniaus pilių zona, centrinė senamiesčio dalis ir *istorinių priemiesčių zona* (Lietuvos... 2002). *Istorinio priemiesčio sąvoka* įsitvirtino ir naujaušiuose Lietuvos kultūros vertybių apsaugos, tvarkymo, naudojimo, priežiūros veiklą reglamentuojančiuose dokumentuose (Vilniaus... 2003; Vilniaus... 2007).

Tyrimų kryptys. Darbų, tiriančių XIX ir ypač XX a. priemiesčius, pasaulyje daug. Šiuolaikinius priemiesčius tiria ir įvairias jų problemas sprendžia daugelio sričių specialistai: urbanistai, geografs, sociologai, ekonomistai ir kiti. Kadangi XX a. priemiesčių augimo reiškinys buvo ir yra bene ryškiausias Jungtinėse Amerikos Valstijose, todėl čia jie analizuojami labai plačiai.

Būtų galima išskirti tokias priemiesčių tyrimo kryptis XX a. pasaulyje:

- XIX–XX a. priemiesčių augimo priežastys, mastai, tempai ir pasekmės (Adler 1995; Collin 1998; Davison 1995; Easterbrook 1999; Foot 2000; Frost 2001; Gardner 2001; Gillham 2007; Harris, Lewis 2001; Harris, Sendbuehler 1994; Hoffman 1992; Jackson 1985; Rome 1994; Sclar 1992; Schwartz 1992; Wagenaar 1992);
- priemiesčių tipizavimas, atskiri jų tipai (Borchert 1996; Harris 1943; Sies 2001a, 2001b);
- priemiesčių integravimas į miestą ar jų tapimas atskiru miesto dariniu (Gillespie 2000; Lockwood 1997; O’Toole 1999);
- priemiesčių renovacija (O’Toole 1999; Sclar 1992; Whitehand, Carr 1999; Wooster 1994);
- priemiesčių socialinės ir demografinės problemos (Griffen 2001; Lockwood 1997; Sies 2001a, 2001b; Wiese 2001).

Apie priemiesčių kilmę, sietiną su miestų atsiradimu, darbų yra nedaug. *Istoriniai priemiesčiai* minimi knygose apie pačių miestų istoriją (Benevolo 1998; Kostof 2004; Mumford 1961).

Duomenų apie mūsų priemiesčius yra Lietuvoje publikuotuose istoriniuose, archeologiniuose ir kituose šaltiniuose, tačiau darbų, analizuojančių jų kilmės sąlygas, apibendrinančių raidos ypatumus bei siūlančių šių teritorijų tvarkymo koncepcijas, nėra. *Istoriniai priemiesčiai* daugiau ar mažiau buvo tirti rengiant kai kurių Lietuvos miestų senamiesčių regeneracijos projektus, tačiau dažniausiai šios teritorijos buvo traktuojamos tik kaip sudėtinės senamiesčio dalys. Lietuvos ir pasaulio architektūros bei urbanistikos tyrėjai atskirus priemiesčių istorinės raidos, plėtros ir susi-

klosčių vertybių aspektus yra nagrinėję arba viso miesto kontekste, arba tiesiog tyrę atskiros priemiesčio problemas. Minėtini šie Lietuvos autoriai: Z. J. Daunora, V. Drėma, A. Baliulis, J. Bučas, J. Glemža, V. Jogėla, J. Jurevičienė, V. Jurkštas, K. Katalynas, V. Levandauskas, J. Markevičienė, E. Meilus, A. Miškinis, A. Pilypaitis, V. Pugačiauskas, K. Šešelgis, J. Tatoris, G. Vaitkevičius, J. Vanagas ir kiti.

Ši monografija yra *nauja ir originali* tuo, kad joje priemiestis tiriamas kaip savita urbanistinė struktūra. Atlikus Lietuvos miestų istorinių priemiesčių istorinės-urbanistinės raidos tyrimus ir sugretinus gautus rezultatus, pirmą kartą siekiama nustatyti šių teritorijų tipus pagal kilmę, pagal urbanistinę raidą; apibrėžiamas formavimosi laikotarpis ir veiksniai, lėmę raidos ypatumus; išskiriama ir pagrindžiama šių teritorijų istorinė-kultūrinė vertė. Vertinga yra ir tai, kad apžvelgiama ir palyginama ne tik Lietuvos, bet ir kelių Europos miestų istorinių centrų bei priemiesčių raida. Darbas reikšmingas tolesniems miestų istorinių centrų tyrimams bei įvairių sričių specialistų dialogui tiek Lietuvoje, tiek užsienyje.

Monografijoje siekiant užsibrėžto *darbo tikslo* – įvertinti Lietuvos miestų istorinių priemiesčių urbanistinį paveldą, keliami tokie uždaviniai:

- įvertinti kultūros paveldo objekto sampratos kaitą XX–XXI a. pradžioje Lietuvoje bei pasaulyje;
- išnagrinėti istorinių priemiesčių vertinimą Lietuvoje XX a. (remiantis Vilniaus miesto pavyzdžiu);
- išanalizuoti ir apibendrinti pasirinktų Lietuvos miestų istorinių priemiesčių genezę, raidą, urbanistinius ypatumus, vertybes ir pasvarstyti, kokia galėtų būti istorinių priemiesčių tvarkymo koncepcija.

Rengdama šią knygą, autorė rėmėsi savo daktaro disertacijai „Istoriniai priemiesčiai: genezė, raida, vertė, tvarkymas (Lietuvos miestų pavyzdžiu)“ (apginta 2002 m. lapkritį) surinkta medžiaga. Medžiaga buvo iš naujo įvertinta ir papildyta, atlikta naujų tyrimų, pakoreguoti rezultatai. Monografija skaidoma į dvi struktūrinės dalis, išreiškiančias tam tikrą nagrinėjamo klausimo aspektą. Pirmoji dalis skirta kultūros paveldo objekto (plačiąja prasme) sampratos kaitai apžvelgti, o antroji – konkreitiems istoriškai susiklosčiusiems miesto struktūriniais vienetams (istoriniams priemiesčiams) tirti. Kiekvienas knygos skyrius pradedamas įvadinėmis ir baigiamas apibendrinamosiomis mintimis.

Monografija visų pirma skirta paveldosaugos specialistams, urbanistams, architektams – mokslininkams, projektuotojams, akademiniam jaunimui, bet autorė viliasi, kad ši knyga sudomins ir daugiau skaitytojų bei padės ugdyti istorinį ir kultūrinį visuomenės sąmoningumą.